Қордабай Бақыт Құрақбайқызының «8D02303 – Лингвистика» білім беру бағдарламасы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алуға ұсынған «Ұлттық ассоциативті сөздік құрастырудың лингвистикалық қағидалары» тақырыбындағы диссертациялық жұмысының

АҢДАТПАСЫ

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Зерттеу тақырыбының өзектілігі қазіргі психолингвистикалық зерттеулердің қарқынды дамуы және ассоциативті лексикографияның жаңа деңгейге көтерілуімен байланысты. Тілдік сананы эксперименттік әдістер арқылы зерттеу лингвистикалық талдаудың семантикалық және когнитивтік бағытта дамуына ықпал етті. Ұлттық ассоциативті сөздік тілдік сананың құрылымын, сөздер арасындағы ассоциативті байланыстарды және ұлттық-мәдени ерекшеліктерді анықтауға мүмкіндік береді. Мұндай сөздік менталдық лексиконды, тіл мен мәдениеттің байланысын, қостілділік пен көптілділік жағдайындағы тілдік үдерістерді зерттеуде маңызды дереккөз болып табылады. Қазақ тіл білімінде ұлттық ассоциативті сөздіктерді жүйелі әзірлеу және олардың ғылыми қағидаларын анықтау мәселесі толық шешілмеген. Осыған байланысты ұлттық құндылықтарды білдіретін этнолексемалар негізінде ассоциативті сөздік құрастыру және оның құрылымдық-әдіснамалық принциптерін айқындау өзекті ғылыми міндет болып табылады. Жаһандану мен цифрландыру жағдайында, сондай-ақ жасанды интеллект пен тілдік модельдерді дамытуда ұлттық тілдік деректердің, соның ішінде ассоциативті материалдардың маңызы артып отыр. Ассоциативті сөздіктер тілдік сананың терең қабаттарын бейнелеп, шынайы когнитивтік механизмдерді тануға мүмкіндік береді. Зерттеу жұмысы Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік тіл саясатының басым бағыттарымен толық сәйкес келеді. Қазақ тілінің ғылыми және технологиялық әлеуетін арттыру, ұлттық құндылықтарды тіл арқылы сақтау және сипаттау ұлттық ассоциативті сөздік құрастырумен тікелей байланысты. Бұл зерттеу ұлттық құндылықтардың тілдік санадағы репрезентациясын жүйелеуге, мәдени мұраны цифрлық форматта сақтауға және мемлекеттік тілдің танымдық әлеуетін күшейтуге бағытталған.

Зерттеу нысаны – қазақ тілдік санасындағы ұлттық құндылықтарды репрезентациялайтын ассоциативті бірліктер жүйесі.

Зерттеу пәні: ұлттық құндылық мәнді стимул сөздердің лексика-семантикалық, морфологиялық репрезентациясы және этномәдени ерекшеліктері.

Зерттеудің мақсаты – қазақ этносына тән ұлттық құндылықтар жүйесі туралы ақпарат беретін ұлттық ассоциативті сөздікті құрастырудың қағидаларын талдау. Зерттеу барысында аталған мақсатқа жету үшін төмендегідей **міндеттерді** шешу көзделеді:

– ассоциативті лексикографиялық өнімдерге арналған теориялық лингвистикалық қағидаларды жүйелеу;

– қазақ тіліндегі ассоциативті сөздіктердің сандық және сапалық жағынан даму қажеттігін ескере отырып, заманауи талаптарға сай ассоциативті сөздік түзудің жаңа моделін әзірлеу;

– қазақ халқының ұлттық мінезін, болмыс-бітімін, аңғал тілдік дүниетаным белгілерін бейнелейтін реакция – тілдік деректер, лексикалық бірліктердің саны мен жиілігін анықтап, семантикалық, морфологиялық, аксиологиялық сипатта талдау;

– қазақ тіл иелері тілдік санасының ядросы мен перифериясын анықтау;

– ұлттық санадағы ассоциативті байланыстарды құрудағы экстралингвистикалық факторлардың әсерін анықтау;

– қазақ халқының ұлттық құндылықтар жүйесінен тұратын ассоциативті сөздік әзірлеу.

Зерттеу әдіс-тәсілдері. Зерттеу жұмысында сұқбат (интервью), еркін ассоциативті эксперимент, сипаттау және жүйелеу, квантитативті және квалитативті талдау, лексика-семантикалық және морфологиялық талдау әдістері қолданылды.

Сұқбат әдісі жас және аға буын өкілдерінің ұлттық стимулдарға қатысты тілдік түсініктерін, мәдени жадын анықтауға бағытталды. Еркін ассоциативті эксперимент негізінде 18–80 жас аралығындағы респонденттердің 64 стимул сөзге қатысты реакциялары жинақталды. Ассоциативті деректерді құрылымдау мен сөздік модельге түсіруде сипаттау және жүйелеу әдістері пайдаланылды. Квантитативті және квалитативті талдау стимулдар мен ассоциациялардың интра-, экстралингвистикалық ерекшеліктерін айқындауға мүмкіндік берді. Лексика-семантикалық талдау арқылы мағыналық құрылым мен ядро-периферия анықталса, морфологиялық талдау реакциялардың сөз таптық, агглютинативтік және формантық ерекшеліктерін көрсетті.

Зерттеу жұмысының дереккөздері мен материалдары. Зерттеу материалдары ретінде 18-80 жас аралығындағы қазақ тілі ана тілі болатын 1000 респонденттің сандық форматтағы «Google Forms» платформасында жүргізілген ассоциативті эксперимент – анонимді сауалнамаға жауап берген ассоциациялары (22 307 тілдік бірлік) алынды. Сауалнаманың негізін құрайтын стимул сөздер (жалпы саны – 64 тілдік бірлік) 50-80 жас аралығындағы қазақ тіл иелері арасында жүргізілген сұқбат нәтижесінде жиналды. Зерттеудің дереккөздері отандық және шетелдік ассоциативті сөздіктер, психолингвистика, когнитивті лингвистика, әлеуметтік лингвистика және лингвомәдениеттану бойынша ғылыми еңбектер, диссертациялар, қазақ тілінің түсіндірме сөздіктері, сондай-ақ қазақ халқының салт-дәстүр, әдет-ғұрып, жөн-жоралғылар, ырым-тыйымдарының мән-мағынасы кеңінен сипатталатын жазушы З. Ахметованың «Күретамыр», «Бабалар аманаты» және Э. Масагутова, У. Ахметжанованың «Қазақ халқының өнегелік салт-дәстүрлері» еңбектері болып табылады.

Диссертациялық жұмыстың теориялық-әдістемелік негіздемесі ретінде отандық және шетелдік зерттеушілердің ғылыми еңбектері алынды. Атап айтқанда, тіл біліміндегі *ассоциациялардың* жалпы теориясы, өрісіне қатысты швейцариялық лингвист Ф. де Соссюр, Ш. Балли, Г. Кларк, П. Павлов, А.П. Клименко, т.б., *ассоциативті эксперименттің* теориялық-әдістемелік

негіздері М.М. Копыленко, Н.В. Дмитрюк, В.Д. Нарожная, Д.М. Кистаубаева, Р.А. Османова, С.В. Дмитрюк, А.К. Калжанова, Г.И. Абрамова, Г. Гиздатов, Б.С. Жұмағұлова, Р.Е. Уәлиханова, Р.А. Шаяхметова, ресейлік А. Залевская, Н.В. Уфимцева, Г. Овчинникова, Е.И. Горошко, Г.А. Черкасова, Ю.И. Алферова және шетелдік К.Г. Юнг, Д. Нельсон, К. Макевой, С. Деннис, т.б. еңбектеріне сүйенеді. *Ассоциативті лексикография* бойынша отандық Н.В. Дмитрюк, Д. Молдалиева, В. Нарожная, Е. Мезенцева, Ж. Молданова, Н. Сандыбаева, Г. Абрамова, У.М. Бахтикереева, сонымен қатар ресейлік А.А. Леонтьев, Ю.Н. Караулов, Н.В. Уфимцева, В.Е. Гольдин, Г.А. Черкасова, Е.Ф. Тарасов, және шетелдік ғалымдар Г. Кент пен А. Розанов, Д. Палермо, Д. Дженкинс, Д. Кисс, Л. Постман, Ху Цзюнь-Фан, Чжэён Чон, К. Инохара, А. Уцуми, т.б., *лексикографиялық қағидаларға* қатысты Б.А. Ларин, В.М. Мокиенко, тілдік бірліктердің лексика-семантикасын анықтауда Д.Б. Гудков, С.И. Левикова, М. Джонсон, т.б., стимул-реакциялардың квантитативтік сипатын талдауда А. Ахабаев, Қ. Бектаев, А. Белботаев, А. Зекенова, С. Мырзабеков, А. Жұбанов сияқты мамандардың еңбектері және ҚР статистика бюросының мәліметі басшылыққа алынды. Аксиологиялық пайымдаулар С.И. Хрупин, Н.М. Сустина, танымдық үдерістердің табиғаты Б. Нұрдәулетова, А.К. Аубакирова, Г.К. Кожбаева, Н. Болдырев, ұлттық мәдениеттің жекелеген нысандары А. Алымбаева, әлеуметтік дифференциацияның тілге әсері Б. Карипбаев, М.Л. Ньюман, К.Дж. Грум, Л.Д. Ханделман, Дж.У. Пеннебейкер, Ш.К. Жарқынбекова, В.Е. Чернявская, М. Газенфар еңбектеріне негізделеді.

Зерттеу жұмысының теориялық және практикалық маңыздылығы. Ауқымды экспериментке негізделген қазақ тілінің ұлттық ассоциативті сөздігі этностың ішкі әлемін, тілдік санасын және психолингвистикалық портретін ашуға мүмкіндік береді. Ол қазақ лингвомәдени қауымының ойлау жүйесін, ұлттық дүниетанымын, мәдени және негізгі құндылықтарын, тіл мен мәдениеттің байланысын терең зерттеуге жағдай жасайды. Сөздік ұлттық-мәдени лексемалардың лексикалық, семантикалық, ассоциативті мағыналарын, олардың әлеуметтік, прагматикалық және танымдық ерекшеліктерін көрсетіп, қазақ халқының дүниетанымы мен менталитеті туралы құнды дереккөз болып табылады.

Ассоциативті сөздік лингводидактикада қазақ тілін меңгерушілердің тілдік құзыретін арттыруға, сөздік қорын байытуға және тілдік құрылымдарды терең түсінуге тиімді құрал ретінде қолданылады. Сонымен қатар ол түсіндірме және терминологиялық сөздіктер жасауда, психологиялық-лингвистикалық сараптамада, сондай-ақ лексикология, семантика, психолингвистика, когнитивтік лингвистика, этнолингвистика сияқты ғылым салаларында маңызды ғылыми-практикалық мәнге ие.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы:

– зерттеуде алғаш рет ұлттық ассоциативті деректер ұрпақаралық сұхбат материалдарымен толықтырылып, мәдени жадтың трансляциялық сипаты айқындалды;

– әлемдік ассоциативті лексикография тәжірибесін пайымдай келе, ассоциациялардың когнитивті-аксиологиялық табиғаты ескеріле отырып, қазақ

халқына тән құндылықтар жүйесінің ұлттық ассоциативті сөздігін құрастырудың жаңа лингвистикалық қағидалары ұсынылды;

– ұлттық құндылықтар жүйесіне арналған жаңаша ассоциативті сөздік құрастырылды. Сөздіктің жаңашылдығы оның құрылымында қосымша әлеуметтік параметрлердің берілуі мен мазмұнында монолингвалды ассоциативті сөздік пен қосымша тілдік материалдардың талдануынан көрініс табады. Сөздік соңында ассоциативті өріс, лексика-грамматикалық категорияларының сандық, пайыздық көрсеткіштері келтірілді;

– ассоциативті сөздікте берілген тілдік бірліктерге квантитативтік\квалитативтік әдістерді қолдану арқылы интегративті талдау жүргізілді. Семантикалық тұрғыдан басымдық танытатын этномәдени маркерленген тілдік бірліктердің (лексема, тілдік комбинациялар, фразеологизмдер, паремиологиялық бірліктер, прецедентті мәтіндер) жиілігі (сандық, пайыздық, орташа арифметикалық) шығарылып, олардың семантикалық, коннотациялық (оң/теріс), аксиологиялық (рухани/материалды), когнитивтік (жеке/ұжымдық/ұлттық тілдік санасы; қарапайым немесе ғылыми әлем бейнесі), прагматикалық, этнолингвистикалық т.б. ерекшеліктері анықталып, қазақ тіл иелерінің тілді қолданудағы жаһандану заманы, тарихи-әлеуметтік факторлар ықпалынан туындайтын тілдік интерференция, код ауыстыру (code-switching), код араластыру (code-mixing) құбылыстарының орын алатындығы, тілдік индивидтердің транслингвизмге икемділігі де нақты мысалдармен көрсетіліп, талданды;

– қазақ тіліндегі ұлттық құндылықтарды танытатын 64 стимул сөзден және 22 307 ассоциативті реакциядан тұратын авторлық ұлттық ассоциативті сөздік алғаш рет жүйелі түрде жинақталып, ғылыми айналымға енгізілді;

– аксиологиялық ассоциациялардағы қазақ тіл иесінің жасына, жынысына және кәсіби қызмет саласы, аумақтық тиістілігіне байланысты айырмашылықтар алғаш рет анықталды және жүйеленді. Осылайша, ұлттық ассоциативті сөздікке эмпирикалық деректердің жаңа массиві енгізілді. Әлеуметтік топтардың тілдік мінез-құлқындағы нақты айырмашылықтар тіркелді;

– ұлттық ассоциативті сөздігінің ұлттық құндылықтар жүйесін жан-жақты қарастыру мақсатында сөздік құрастырудың арнайы қағидалары жасалып, теориялық тұрғыдан негізделді. Әсіресе, респонденттердің әлеуметтік параметрлері міндетті түрде ескерілді. Зерттеудегі осындай бағыт әртүрлі әлеуметтік топтар арасындағы тілдің менталдылығының әлеуеті мен этномәдени доминанталарының құрылымын дифференциалды түрде сипаттауға түрткі болады.

Қорғауға ұсынылатын тұжырымдар.

1. Қазақ тілінің ұлттық ассоциативті сөздігі – қазақ тіл иелерінің тілдік санасында бар ұлттық сәйкестендіруі (идентификация) мен аксиологиялық доминанталарын анықтаудың эмпирикалық зерттеулер нәтижелеріне негізделетін және репрезентативті сипаты бар лексикографиялық құрал. Ұлттық құндылық мәнді стимулдардың ассоциативті өрісі ядро-периферия принципімен ұйымдасады. Мұнда ядроны жоғары жиілікті және мәдени тұрақты реакциялар, ал перифериняны этнографиялық, сценарийлік, транслингвалды және сирек

реакциялар құрайды. Эксперимент нәтижелері арнайы мақсаттағы (лингвомәдени) ассоциативті сөздіктердің ұлттық тілдік сананың тұрақты құрамдас бөліктерін бекітетінін, сонымен бірге кез келген халықтың құндылықтарға қатысты әлем бейнесін жасауға мүмкіндік беретінін нақтылайды.

2. Қазақ тіл иелері қоғамда орын алатын психологиялық, физикалық зорлық-зомбылық, девиантты (әумесерлік) мінез-құлық пен басқа да деструктивтік әлеуметтік құбылыстарға қарағанда, позитивті ұлттық-мәдени құндылықтар жүйесі мен дәстүрлі нормаларды қолдайтын тілдік бірліктерге басымдық береді. Бұл – қазақ тіл иелері тілдік санасын сиаттайтын аксиологиялық құрамдастардың дәстүрлі және позитивті мәнге ие екендігінің көрсеткіші.

3. Қазақ тілі ана тілі болатын респонденттердің реакциялары дискурсивті сипаттағы толық әрі жан-жақты тіл бірліктерімен беріліп, басқа тілдер бойынша жүргізілген ассоциативті эксперименттегі бір лексемалы жауаптардан айтарлықтай ерекшеленеді. Ассоциациялар ретінде эпитет, метафоралар, паремиялар, фразеологиялық бірліктер қолданыс табады. Бұл дегеніміз ассоциативті байланыстар вербалдануының ұлттық-мәдени сипатын білдіріп, тілдік сананың құндылықтарға сүйенетін бейнелі-дискурсивті табиғатын танытады.

4. Қазақ тіл иелерінің тілдік санасындағы ассоциациялану үдерісі барысында қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі реакциялардың жарыспалы түрде берілуі, сондай-ақ жас және аға буын респонденттерінің жауаптарындағы айырмашылықтар ұлттық тілдік сананың полилингвалды, транслингвалды және ұрпақаралық динамикаға ие екенін дәлелдейді.

5. Қазақ тілдік санасындағы ұлттық құндылықтар жүйесі 64 стимул сөз және 22 307 ассоциативті реакция негізінде репрезентацияланатын тұтас лингвомәдени құрылым болып табылады. Ұлттық ассоциативті өрістің морфологиялық құрылымында зат есімдердің басым болуы құндылықтардың тілдік санада ең алдымен заттық-ұғымдық және символдық бейне арқылы белсенетінін көрсетеді.

Жарияланымдар туралы мәлімет. Зерттеудің қорытындылары мен нәтижелері бойынша отандық және шетелдік ғылыми басылымдарда, ғылыми-теориялық халықаралық конференциялар негізінде 11 мақала жарық көрді. Оның ішінде Скопус (Scopus) мәліметтер базасында 1 мақала, ҚР ҒЖББМ ҒЖББСБК бекіткен тізімге енетін журналдарда 2 мақала, халықаралық конференцияларда және отандық журналдарда 8 мақала жарияланды.

Диссертацияның құрылымы. Диссертациялық жұмыс анықтамалар мен кіріспеден, 3 бөлімнен, қорытынды мен пайдаланылған әдебиеттер тізімінен және қосымшадан тұрады.